

Пропонується розгорнутий реферат статті пізнього К.Поппера з низкою коментарів. Центральними виявляються три теми: природа демократії; межі свободи людини за умов демократичного ладу і можливість "ексцесу свободи"; прийнятність для реальної демократії суперечливих ідей міні-держави і патерналістської держави.

Предложен расширенный реферат статьи позднего К.Поппера с рядом комментариев. Центральными оказываются три темы: природа демократии; границы свободы человека в условиях демократического строя и возможность "эксцесса свободы"; приемлемость для реальной демократии противоречивых идей мини-государства и патерналистского государства.

Karl Popper's reflections on theory and practice of democratic state Broad review of a late Karl Popper's paper with relevant commentaries is proposed. Three themes are central here: nature of democracy; limits of human freedom and possibility of "excess of freedom"; acceptability of contradictory ideas of mini-state and paternalistic state for real democracy.

РОЗДУМИ КАРЛА ПОППЕРА ЩОДО ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ

О.В.Тягло

I

Карл Раймунд Поппер (1902 – 1994) – один із найвидатніших мислителів ХХ століття. Спектр його наукових і філософських студій досить широкий – від проблем квантової теорії та методології наукового пізнання до соціальної філософії. Але у нашій країні він найбільше відомий завдяки двотомній праці "Відкрите суспільство і його вороги" (1945)¹. Тут була піддана сумніву віра в існування "залізних законів" історії, за якими поступ суспільства є невідворотним і у принципі передбачуваним². На цій підставі Поппер скритикував "пророцтва" Платона, Гегеля і Маркса, що, на його думку, протягом тисячоліть породжували тоталітарні сценарії суспільного розвитку й врешті-решт були реалізовані у практиці гітлерівської Німеччини та сталінського СРСР.

Висунувши фундаментальні заперечення теоретичного обґрунтування і практики тоталітаризму, Поппер водночас роз-

робив оригінальну модель демократичного ладу – "відкритого суспільства". Далі я пропоную читачеві розширений реферат одного з текстів на ці теми, вельми злободенні для України, оскільки вона усе ще перебуває у стані складних і неоднозначних поставторитарних трансформацій³. Пропонований текст дотепер не перекладався українською мовою. Але більша його цінність полягає у тому, що цей текст відображає погляди зрілого Поппера, висловлені у публічній промові 9 червня 1988 року у Мюнхені. Маючи 86-річний вік і свідомо переживши майже усі головні події ХХ століття, віддавши десятки років аналізу різних державних устроїв і виробивши власну модель прийнятної для людини держави, мислитель підсумовує свої погляди на демократію як альтернативу тоталітаризму. Він робить це у ясній і доступній навіть пересічній людині формі, позбавлений якихось хитрих термінів чи складних умовиводів, багатозначних умовчань чи, навпаки, розло-

¹ За радянських часів соціально-філософський доробок Поппера не публікувався як такий, що суперечив марксизму-ленінізму. Доступним вітчизняному читачеві він став лише з середини 90-х років. Див.: Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. I. У полоні Платонових чарів / К. Поппер. – К.: Основи, 1994; Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. II. Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники / К.Поппер – К.: Основи, 1994; Поппер К. Злиденність історизму / К. Поппер. – К.: Абрис, 1994. Студії мислителя у інших галузях філософії див., напр., у: Поппер К. Логика и рост научного знания / К. Поппер. – М.: Прогресс, 1983.

² "...Изучив законы развития человеческого общества, Маркс понял неизбежность развития капитализма, ведущего к коммунизму, и, главное, он доказал это только на основании самого точного, самого детального, самого глубокого изучения этого капиталистического общества, при помощи полного усвоения всего того, что дала прежняя наука", – так свого часу В.І.Ленін роз'яснював молоді неминучість краху капіталізму і перемоги комунізму. У цьому він спирався на поняття об'єктивного закону суспільного розвитку, правильно і остаточно осягнутого Карлом Марксом. Див.: Ленин В.И. Задачи союзов молодежи / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 41. – М.: Изд-во политической литературы, 1973. – С.305.

³ Реферується текст: Popper, K. Reflections on the theory and practice of the democratic state // Popper, K. The lesson of this century: with two talks on freedom and the democratic state. – London and New York: Routledge, 1997. – P. 65 – 80.

Я вдячний професору О. М. Кривулі за уточнення перекладу окремих фрагментів тексту.

гих цитувань давніх та новітніх мислителів, котрими малодосвідчені автори доволі часто маскують своє нерозуміння теми чи залежність від сьогоденної інтелектуальної моди. З таким справді класичним текстом легко працювати, не тільки засвоюючи спадщину великого мислителя, а і, у дусі самого Поппера, піддаючи раціональній критиці ті чи інші основоположення та висновки.

Не маючи наміру упередити результати самостійного опрацювання читачем реферованого тексту, хочу звернути увагу принаймні на три його теми. По-перше, це критика поширеного у популярній літературі розуміння сучасної демократії як "влади народу" та обґрунтування можливої його заміни. По-друге – дослідження меж свободи людини за умов демократичного ладу, а також застереження щодо різноманітних "ексцесів свободи". З цієї теми природно випливає третя – обговорення прийнятності для реальної демократії суперечливих ідей міні-держави і патерналістської держави.

II

Текст Карла Поппера починається розділом під назвою "*Зв'язок літератури, науки і демократії*". У ньому констатується виникнення вільного ринку книг близько 530 року до Р.Х. в Афінах. Тут виставлялися на продаж рукописні книжки у формі папірусних сувоїв. Першими були видатні епічні поеми Гомера "Іліада" і "Одісея".

Попит на твори Гомера залишався постійно не вдоволенним: кожен вчився читати за ними, кожен читав Гомера. Протягом надзвичайно стислого проміжку часу ці твори стали свого роду біблією та букварем афінян. Невдовзі були опубліковані й інші книги, зокрема натурфілософа Анаксагора та історика Геродота. Проте протягом приблизно двох століть Афіни залишалися єдиним місцем у Європі, де існував книжковий ринок. Коринф і Фіви першими наслідували цей приклад.

Створення книжкового ринку вплинуло не тільки на культурний зліт Афін, а і на становлення афінської демократії, зазначає Поппер у другому розділі під назвою "*Від першої опублікованої в Європі книги до революції Гутенберга*".

Не можна точно довести, що встановлення демократії було пов'язане з утворенням книжкового ринку, але ця гіпотеза підтримується багатьма резонами. Майстерність письма і читання (яка швидко поширилася у місті); велика популярність Гомера і внаслідок цього інших видатних драматургів, художників і

скульпторів; обговорення багатьох нових ідей і, взагалі, інтелектуальний підйом – усе це фундаментальні історичні події, що сталися під впливом упровадження ринку книг. І навіть коли припустити, що демократія була встановлена незалежно, величезний успіх молодої афінської демократії у визвольних війнах проти Перської імперії напевне не міг не бути пов'язаним з усім цим. Зазначений успіх можна зрозуміти тільки з огляду на нову самосвідомість, яку виробили афіняни через екстраординарні культурні та освітні досягнення.

Винахід Гутенбергом друкування у п'ятнадцятому столітті й пробуджене ним величезне розширення книжкового ринку сприяло подібній до давньогрецької культурній революції, відомій під назвою гуманізму. Усі мистецтва процвітали, література Античності одержала нове життя. Народилося нове природознавство. А в Англії Реформація привела до двох революцій, завдяки яким тамтешній парламент почав швидко еволюціонувати у напрямі демократії.

У третьому розділі "*Успіхи і злочини афінської демократії*" знову наголошено: афінське диво п'ятого століття до Р.Х. виникло завдяки надзвичайним культурним, політичним і військовим процесам, що відбувалися після утворення книжкового ринку. Вони протікали паралельно зі швидким зростанням справді видатної літератури, яка моделювала майбутнє буття Європи.

Серед визначальних подій того часу були дві війни, що тривали приблизно тридцять років кожна. У першій війні Афіни були зруйновані, хоча і вийшли з неї з перемогою. У другій вони зазнали нищівної поразки. Можна б подумати, що із закінченням Пелопонеської війни у 404 р. до Р.Х. настав кінець афінської демократії. Але це не так. Коли спливали вісім місяців правління тридцяти тиранів, вони зазнали поразки від демократично налаштованих афінян.

Проте афінська демократія припустилася власних жахливих помилок – не тільки тактичних чи стратегічних огріхів, а і злочинів проти людства на кшталт руйнування Делосу без будь-якої прямої причини. Усе чоловіче населення острова було знищене, а жінки та дітлахи продані у рабство. Окрім цього гидкого злочину хіба ще й не було несправедливого, суто політичного за значенням, смертного вироку Сократові?!⁴ Перелік подібних випадків досить великий.

Зазначені вчинки не мають виправдан-

⁴ Історія звинувачення і страти Сократа описана, напр., його учнем Платоном: Платон. Апологія Сократа / Платон // Платон. Соч. в 3-х т. Т.1. – М. : Мысль, 1968. – С. 81-112.

ня, але, на щастя, історики описують й протилежні випадки. Наприклад, одного разу Метилени повстали і порушили союз з Афінами, внаслідок чого досить швидко їм було завдано військової поразки. Афіняни послали корабель із гінцем, який віз наказ про знищення усіх чоловіків міста. Проте невдовзі афіняни відчували докори совісті, й думка більшості схилилася до милосердя. Невідкладно був споряджений другий корабель, команда якого зробила усе можливе для того, щоб випередити гінця з попереднім наказом. "У такий спосіб метиленці ледь-ледь уникли смерті", – свідчив історик Фукидид.

"Демократія створює серйозні проблеми, вони існували від її початку і наявні дотепер", – так починає Поппер наступний, розділ *"Демократія ніколи не була владою народу, вона не може і не має нею бути"*.

Найважливіші й найскладніші проблеми демократії мають моральну природу, наголошує Поппер. Проте перше утруднення, що завжди спричиняє непорозуміння, виявляється суто мовним. Буквально "демократія" означає "влада народу", тому багато хто гадає, що це розуміння терміна залишається актуальним для теорії державних утворень, які в наш час вважаються західними демократіями.

Греки використовували різні назви для різних форм управління державою – залежно від того, чи вважали вони той чи інший спосіб урядування добрим або поганим, кращим або гіршим. Вони виробили класифікацію державних устроїв відповідно до моральних якостей їх правителів.

1 і 2 Монархія: влада однієї доброї людини; її спотворена форма – тиранія, тобто влада поганої людини.

3 і 4 Аристократія: влада кількох добрих людей; її спотворена форма – олігархія, тобто влада невеликої кількості поганих.

5 Демократія: влада народу, багатьох, більшості.

В останньому випадку Платон вказував

лише одну форму, яка є поганою остільки, оскільки серед багатьох людей поганих природно більше⁵.

Надзвичайно важливо встановити фундаментальну підставу вказаної класифікації. З огляду на це Поппер відзначає, що Платон почав із доволі наївного питання: *Хто міг би управляти державою? Хто був би у змозі застосовувати державну владу?*

Це питання, напевне, могло бути поставлене у маленькій державі на кшталт Афін, де всі впливові особи добре знали одна одну. Але воно залишається коренем політичних дискусій дотепер. Маркс і Ленін, Муссоліні й Гітлер, як і найбільш демократичні політики, невтомно поверталися – часто підсвідомо – до цієї занадто персоніфікованої проблеми. І коли вони пропонували якесь рішення, воно зазвичай відповідало на питання: "Хто має владарювати?". Відповідь Платона відома: "Владарювати мають найкращі". Це вочевидь моральна відповідь. Маркс і Енгельс вчили: "Владарювати мають пролетарі" (а не капіталісти). Вони мають насправді керувати державою, навіть через диктатуру! У цьому випадку моральність дещо прихована, але виглядало природним, що владарювати мають добрі пролетарі, а не погані капіталісти. Стосовно Гітлера і казати нічого. Він відповідав просто: "Я". Питання: "Хто має владарювати?" він, як і попередники, вважав фундаментальним.

"Близько п'ятдесяти років тому я покінчив із цим питанням раз і назавжди, – наголошує далі Поппер. – Насправді воно є прикрою помилкою, що веде до фальшивих і вкрай скандальних рішень з огляду на моральні імперативи. З моєї точки зору надзвичайно аморально вважати політичних опонентів за кінчених грішників, а себе за утілення добра. Це призводить до ненависті, що завжди погано, а також до наголосу на владі, а не на її обмеженні.

Насправді нас із самого початку цікавило порівняння різних форм урядуван-

⁵ Вже найвидатніший учень Платона – Аристотель – розвинув і доповнив цю класифікацію. По-перше, він піддав критиці спрощене розуміння демократії як влади народу. Скоріше слід назвати демократичним ладом такий, коли влада перебуває у руках більшості, складеної з незможних вільнонароджених (див.: Аристотель. Політика / Аристотель // Аристотель. Соч. в 4-х томах. Т. 4. – М.: Мысль, 1983. – С. 491-492). По-друге, він додав ще один вид державного устрою – політію (тімократію). "...Тімократія також прагне бути [владою] великої кількості людей, коли усі, хто належить до одного розряду, є рівними. Демократія – найменш погане [серед спотворених], адже вона незначно спотворює ідею державного устрою", – зазначав Стагірит (пер. з: Аристотель. Никомахова етика / Аристотель // Аристотель. Соч. в 4-х томах. Т. 4. – М.: Мысль, 1983. – С.234). Отже, політія – це третій правильний вид державного устрою, відсутній у Платона, а демократія виявляється її викривленням. По-третє, оцінка античним мислителем (помірної) демократії як реальної форми державного устрою, яка найменше спотворює ідеал, добре корелює з сучасною сентенцією Уїнстона Черчилля, запозиченою і Карлом Поппером: "Демократія виявляється найгіршою формою урядування, за винятком усіх інших, які ще гірші" (див.: Popper K. Once more against historicism. The future is open // Popper K. The lesson of this century: with two talks on freedom and the democratic state. – London and New-York: Routledge, 1997. – P. 44.).

ня, а не сумнівне питання щодо добрих чи поганих осіб, класів, рас чи навіть релігій!" (с.70)⁶.

Виходячи з таких міркувань, Поппер запропонував замінити платонівське питання: "Хто має владарювати?" зовсім іншим: "Чи існують форми урядування, які заслуговують на моральний осуд?". Або у протилежній постановці: "Чи існують форми урядування, які дають нам змогу звільнитися від недоброго або недостатньо компетентного і небезпечного уряду?". На думку філософа, такі питання, принаймні у прихованому вигляді, знаходяться у осерді західних демократій. Вони насправді вкрай відрізняються від платонівського питання, чи має народ владарювати.

Поппер і його односторонні демократи вважають диктатуру або тиранію за морально незносне зло. Люди відчувають, що вчиняють недобре, коли примиряються з цим. Проте вони не приречені так вчиняти.

"Із зазначених причин ми прагнемо мати справу з демократичними формами державності – і в цьому полягає їх єдине моральне виправдання. Таким чином, – доходить принципового висновку Поппер, – демократії не є народовладдям, натомість у головному вони є інституціями, обладнаними для самозахисту від диктатури. Вони не припускають диктаторського правління і концентрації влади, прагнучи обмежити владу держави. Суттєво, що у цьому сенсі демократія мусить зберігати

можливість усунення уряду без пролиття крові не тільки тоді, коли він припиняє поважати свої права і обов'язки, а й коли ми вважаємо його політику поганою чи помилковою.

Суть фундаментального питання полягає не у тому, "хто" володарює, а у тому, "як" він урядує. Головне, щоб уряд не урядував забагато. Або, краще сказати, проблема полягає у тому, як держава адмініструється" (с.70-71).

Західні форми урядування, які, через природну розпливчастість мови і силу звички зводяться до демократій, мусять захищати свободу людей від усіх форм влади, за одним тільки винятком: влади закону – верховенства права⁷.

Розділ під назвою "*Ключова ідея: мусить існувати можливість усунення уряду без кровопролиття*" розвиває зміст попереднього. Поппер, перш за все, наголошує: критерій оцінки форми урядування полягає у тому, чи дозволяє вона відставляти конкретний уряд без пролиття крові, після чого влада переходить до нового уряду. Не має великого значення, у який спосіб здійснюється відставка – через загальні вибори чи через рішення парламенту, тобто на підставі рішення більшості виборців чи парламентарів або навіть суддів конституційного суду. На думку філософа, нічого не підтверджує демократичного характеру уряду Сполучених Штатів Америки ясніше за фактичне усунення з посади президента Ніксона⁸.

"Найважливішою річчю стосовно змі-

⁶ Для суспільної свідомості України визнання вирішального значення в оцінці державної влади моральних якостей лідера чи правлячої "команди" виявляється досить традиційним. Звичайно, немає сенсу заперечувати інколи доволі суттєвий вплив лідера чи владної верхівки на характер дій держави, особливо за умов нестабільності. Та чи слід покладатися тільки на цей чинник, вважати його головним критерієм оцінки державної влади? Парадоксальність сьогоденної української відповіді на це питання у тому, що хоча нещодавно пришестья доброго "месії" досить показово обернулося небезпечним падінням суспільної довіри майже до усіх органів влади, проте надія на унебезпечення демократії винятково завдяки обранню нової її/його зберегла свою силу. Натомість, за Поппером, слід зосереджувати увагу на системі і методах здійснення, межах державної влади, способах її передачі від одного уряду до наступного тощо.

Варто погодитися із засудженням Поппером тієї традиції, за якої кожен з політичних лідерів утверджує себе чи не за божого обранця, а суперників – коли не за породження пекла, то вже напевно за недоумків. Знов-таки, у нас це типова спадщина радянського тоталітаризму, з його численними і всюдисущими "шкідниками", "іноземними шпигунами" й іншими "ворогами народу", з якими вів непримиренну боротьбу "товариш Сталін" укупі з "істинними більшовиками-ленінцями". Вона перешкоджає життєво необхідним і законним компромісам сучасних українських можновладців, нормальній співпраці пересічних людей, спільнот, суспільних інституцій та державних органів.

На жаль, обидві зазначені традиції не тільки і далі існують, а й широко підтримуються і використовуються у фактично вже розпочатих президентських перегонах. Породжуючи чергові ілюзії, вони усе більше заглиблюють фатально небезпечну фрагментацію українського суспільства у різних вимірах його життєдіяльності.

⁷ Надзвичайно актуальне твердження – як для сучасних демократій взагалі, так і для молоді української демократії зокрема: демократичний лад невід'ємний від влади закону, регульованої принципом верховенства права. Інакше кажучи, реальна демократія за своєю природою не припускає ані безвладдя, ані вибіркового застосування закону державними органами чи окремими службовцями, ані правового нігілізму з боку пересічних громадян тощо. Актуальність цього твердження для України останніх років очевидна. Свіже його обговорення можна знайти, зокрема, у моїй публікації: Тягло О. В. Злободенний напрям громадянської освіти /О. В. Тягло // Виховна робота в школі, 2009. – № 4 (53). – С. 2-8.

⁸ Ричард Ніксон (1913 – 1994) – тридцять сьомий президент Сполучених Штатів Америки (1969 – 1974). Ніксон – єдиний президент США, котрий достроково припинив свої повноваження, подавши у відставку. Це трапилося після скандалу, відомого як "Уотергейт" (по суті – незаконне прослуховування телефонних розмов політичних суперників), і відповідних звинувачень, що загрожували Ніксону імпичментом.

ни урядування є негативна влада, тобто загроза відставки, – веде Поппер далі. – Позитивна влада призначати уряд чи прем'єр-міністра видається відносно менш значущим її доповненням. На жаль, більшість людей цього не розуміють, що породжує певну небезпеку надання новому призначенню занадто великої значущості. З цієї причини призначення уряду інколи розглядається як загальнонародна справа, як його легітимація ім'ям народу і відповідно до "народної волі". Та що ми знаємо, що знає увесь народ про помилки і навіть злочини, у яких може бути винним новообраний уряд?" (с.71).

Далі Поппер переходить до аналізу висловлювання, приписуваного Периклу Афінському: "Хоча небагато хто з нас здатен виробляти політику чи утілювати її у життя, усі ми у змозі її оцінювати". Ця лаконічна формула є, на його думку, фундаментальною. Суттєво те, що вона розвінчує поняття влади народу і навіть народної ініціативи. Обидва вони замінюються зовсім іншим – *оцінювання народом*.

Чому народ не здатен управляти, навіть якщо немає інших утруднень? Ідеї – особливо нові ідеї – продукуються лише окремими індивідами, навіть якщо вони уточнюються чи розвиваються у співпраці з кількома іншими людьми. З часом багато хто здатен розрізняти, є ці ідеї добрими або поганими, особливо на підставі перевірки їх наслідків. І подібні оцінки, подібні рішення за принципом "так – ні" можуть вироблятися широким колом виборців.

"Вислів на кшталт "народна ініціатива" є оманливим і суто пропагандистським, – стверджує Поппер. Насправді це ініціатива кількох людей, яка у кращому випадку представляється народу задля критичної оцінки. Але у таких випадках важливо розуміти, чи не виходять представлені заходи за межі компетенції виборців, на розсуд яких вони пропонуються" (р.72)⁹.

Насамкінець філософ застерігає проти

небезпеки, яка виникає у випадку, коли народ і, особливо, молодь навчають, що вони живуть у системі народовладдя, а "це не є істина, це не може бути істиною". Адже коли виховані у такому дусі люди раптом усвідомлюють зазначену обставину, то не тільки відчують роздратування, а і вважають себе обдуреними та приниженими. Це може спричинити негативний вплив на їх світогляд, особливо у сфері політики. Врешті-решт це може привести їх навіть до тероризму.

Розділ "*Свобода та її межі*" починається з визнання, що громадяни країни до певної міри поділяють спільну відповідальність за уряд, навіть коли вони й не входять до його складу безпосередньо. Але така спільна відповідальність вимагає свободи, численних свобод: свободи слова, свободи доступу до інформації і свободи ділитися нею, свободи її публікувати тощо. "Екссес" етатизму веде до відсутності свободи. Проте існує і така річ, як "екссес" свободи. На жаль, наголошує Поппер, свободою можна зловживати, як і державною владою. Наприклад, зловживання свободою слова чи свободою преси виникає у разі поширення хибної інформації або підбурювання до заколоту. Так само, зловживання державною владою виникає через обмеження свободи.

"Ми потребуємо свободи для того, щоб упередити зловживання владою з боку держави. І ми маємо потребу у державі, щоб упередити зловживання свободою. Тут наявна проблема, яка ніколи не буде вирішена правниками у абстрактний спосіб; потрібен ґрунтований на конституції суд, проте найбільше за усе потрібна добра воля.

Ми мусимо прийняти існування проблеми, яка ніколи не буде розв'язана повністю або, точніше, котра повністю розв'язується тільки диктатурою через принцип всевладної держави, що ми відкидаємо за моральними міркуваннями. Ми маємо погоджуватися з частковими рішеннями і компромісами; ми мусимо утримувати наш потяг до свободи від того, щоб він породжував проблеми злов-

⁹ Попперівську критичну оцінку ідеї "народної ініціативи" слід би взяти до відома сучасним українським можновладцям, котрі, залишаючись у фарватері радянської політичної практики, доволі часто зловживають апеляціями до різних (інспірованих "згори") "ініціатив з місць", "листів трудящих" тощо. Крім того, поважаючи функцію оцінки базових державних документів, наприклад, проектів конституцій, під час їх всенародних обговорень, не варто перебільшувати сподівання на якісь суттєві змістовні пропозиції. Адже опрацьовані документи такої природи мають складноструктурований, внутрішньо пов'язаний характер і будуються з використанням спеціальних знань, достатньо зрозумілих лише підготовленим професіоналам. Одиночні привнесення, навіть відповідаючи самі по собі здоровому глузду, здатні зруйнувати системність, перетворити документ на суперечливий і тому незастосовний взагалі чи застосовний вибірково – за власним розсудом того чи іншого чиновника. Тим, хто беззастережно не згоден з думкою Поппера, рекомендую для початку перечитати сторінки з "теоретичними міркуваннями" Шарикова у "Собакому серці" Михайла Булгакова.

живання нею" (р.73)¹⁰.

Наступний розділ присвячений обґрунтуванню необхідності як існування, так і обмеження державної влади з огляду на думки низки провідних мислителів Нового часу.

Томас Гоббс виходив із засновку, що без держави кожна людина потенційно виявляється смертним ворогом іншої ("Людина людині вовк"). І тому потрібна максимально сильна держава, яка б протидіяла насиллю та злочинам. Кант бачив проблему у зовсім інший спосіб. Він також вважав, що держава і обмеження свободи необхідні, проте прагнув звести їх до мінімуму. Кант не хотів держави, сильнішої за абсолютно необхідну для того, щоб гарантувати кожному громадянину стільки свободи, скільки можна – за умови, що це сумісне з мінімальним обмеженням свободи інших¹¹. Він вважав таке обмеження свободи за особливість людської спільноти, якої не уникнути. Сказане можна пояснити таким прикладом. Один американець був звинувачений у тому, що вдарив іншого по носі. Він захищався, говорячи, що, як вільний громадянин, має свободу рухати кулаками туди, куди йому заманеться. На це суддя зауважив: "Свобода руху ваших кулаків має певні межі, що змінює ситуацію. Адже ніс вашого співгромадянина практично завжди знаходиться поза цими межами".

У своїй праці "Щодо прислів'я "Це мо-

же бути істинним у теорії, проте не прийнятне на практиці"" Кант розвинув теорію держави і свободи. У другій частині, спрямованій проти Гоббса, Кант встановлює "чисті принципи міркування". Перший з них такий:

...свобода особи як людської істоти, як принцип утворення держави... може бути висловлена такою формулою. Ніхто не в змозі примусити мене бути щасливим відповідно до його погляду на добробут, оскільки кожен здатен уявляти своє щастя по-своєму... Уряд, який міг би бути встановлений за принципом доброї волі до усього народу ... патерналістський уряд справді є найбільшим мислимим *деспотизмом*¹².

Хоча остання ремарка (після Леніна і Сталіна, після Муссоліні та Гітлера) видається Попперу певним перебільшенням, але в основному він погоджується з Кантом. Адже мислитель з Кенігсберга усупереч Гоббсу хотів наголосити: ми не прагнемо всесильної держави, яка зі своєї доброти захищає наше життя (котре знаходиться у її руках) проти вовків – наших співгромадян. Натомість суттєвим завданням держави є поважання і забезпечення наших прав.

Заперечення патерналізму Кантом із часом було розвинене Вільгельмом фон Гумбольдтом – відзначити це важливо, оскільки багато хто вважає, що після Канта подібні ідеї не мали відгуку в Німеччині, особливо у політичних колах

¹⁰ В Україні дотепер трапляється, що будь-яке обмеження свободи людини тлумачиться як заперечення демократії. Наприклад, нещодавно у Інтернеті був оприлюднений текст "всесвітньо відомого фотографа" Бориса Михайлова під категоричною назвою "Демократія без порнографії – це тоталітаризм" (<http://life.pravda.com.ua/interview/4a4dfdefea3b4/>). Для поставторитарного суспільства, де спогади про усілякі обмеження і утиски людей з боку держави іще зовсім свіжі, такі беззастережні твердження психологічно зрозумілі, хоча по суті не витримують критики. Треба ясно усвідомити, що *свобода людини у демократичній державі обмежена законом за принципом верховенства права*: це абсолютно чітко проголосив Поппер. А у розв'язанні конкретних конфліктів між людьми, між людиною і спільнотою чи державою взагалі принциповим регулятивом може виступати модифікований принцип Мілля. Щодо проблеми порнографії, то вона має довгу й непросту історію, а її розв'язання "раз і назавжди" навряд чи взагалі можливе. За часів СРСР порнографією вважали навіть "Лоліту" Володимира Набокова, тоді як у наш час – класичний твір лауреата Нобелівської премії. Пропоную читачеві поміркувати над цим самостійно, наприклад, за аналогією з аналізом проблеми наркотиків, що його запропонував Поппер.

¹¹ Порівн.: "... Итак, всеобщий правовой закон гласит: поступаи внешне так, чтобы свободное проявление твоего произвола было совместимо со свободой каждого, сообразной со всеобщим законом" (Кант И. Метафизика нравов // Кант И. Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М.: Мысль, 1965. – С. 140.)

¹² Порівн. повний переклад відповідного фрагменту російською мовою: "... Свобода [члена общества] как человека, принцип которой в отношении устройства общества я выражаю в следующей формуле: ни один не может принудить меня быть счастливым так, как он хочет (так, как он представляет себе благополучие других людей); каждый вправе искать своего счастья на том пути, который ему самому представляется хорошим, если только он этим не наносит ущерба свободе других стремиться к подобной цели – свободе, совместимой по некоторому возможному общему закону со свободой всех (т. е. с их правом искать счастья)... Правление ... основанное на принципе благоволения народу как благоволения отца своим детям, иначе говоря, правление отеческое (*imperium paternale*), при котором подданные, как несовершеннолетние, не в состоянии различить, что для них действительно полезно или вредно, и вынуждены вести себя только пассивно, дабы решения вопроса о том, как они должны быть счастливы, ожидать от одного лишь суждения главы государства, а дабы он и пожелал этого – ожидать от одной лишь его доброты, – такое правление есть величайший деспотизм, какой только можно себе представить (такое устройство, при котором уничтожается всякая свобода подданных, не имеющих в таком случае никаких прав). Не отеческое, а отечественное правление (*imperium non paternale, sed patrioticum*) – вот единственно мыслимое для правоспособных людей также и в отношении благоволения властителя" (Кант И. О поговорке "Может быть, это и верно в теории, но не годится для практики" // Кант И. Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М.: Мысль. 1965. – С. 79).

Пруссії. Книга Гумбольдта "Ідеї щодо визначення меж впливу держави" опублікована у 1851 році, хоча і була написана набагато раніше.

Завдяки цій книзі думка Канта врешті-решт досягла Англії. При написанні есе "Про свободу" (1859) Джон Стюарт Мілль запозичив її у Гумбольдта і, почасти, з кантівської критики патерналізму. Це одна з найбільш впливових для руху радикального лібералізму в Англії книг.

"Кант, Гумбольдт і Мілль, – підбиває підсумок цієї частини своїх міркувань Поппер, – спробували визначити необхідність держави таким чином, щоб утримувати її у можливо найвужчих межах. Їх ідея була такою: держава потрібна, але ми прагнемо мати її якомога менше – на відміну від тоталітарної держави; ми не хочемо патерналістської, авторитарної чи бюрократичної держави; коротко кажучи, ми прагнемо міні-держави" (р.75).

Але цей висновок має певні застереження у наступному розділі "*Міні-держава або патерналістська держава?*".

Люди справді потребують держави, що базується на верховенстві права – і в тому кантівському розумінні, що людські права реальні, і в тому, що правовий закон, який обмежує нашу свободу, державою встановлюється та санкціонується, правда, у можливо меншій і найсправедливішій мірі. Така держава мусить не бути патерналістською, наскільки можливо. Проте кожна реальна держава включає один або кілька патерналістських аспектів, що має суттєве значення.

Вихідне завдання держави – чого ми очікуємо від неї більше за все – полягає у визнанні прав людини на життя і свободу, а також у допомозі, коли потрібно, захищати життя і свободу (з усіма їх доповненнями) як наше право. Навіть те, що Кант назвав "добра воля", з самого початку має велике і неусувне значення. Коли ми постаємо перед необхідністю захищати наші фундаментальні права, то зустрічаємо не ворожість чи байдужість конкретного державного органу, а добру волю. Фактично, ситуація є патерналістською і згори донизу (оскільки передбачається, що державні органи мають виявляти добру волю), і знизу догори (оскільки громадянин шукає підтримки у когось сильнішого за нього).

Правда, право у його об'єктивній сутності стоїть вище за ці майже персональ-

ні стосунки. Але засади чинного законодавства у конкретній державі й відповідні закони створюються людьми і тому не є досконалими, а в державних органах працюють людські істоти, не вільні від помилок. Тому ми маємо бути задоволені й навіть вдячні – після тривалого часу їх служби – за ту добру волю відносно нас, до якої Кант ставився так зневажливо.

Усе зазначене вказує на складну роль патерналізму. Попри це, дебати останнього часу ведуть до нелогічних та навіть вельми абсурдних ситуацій, зауважує Поппер, маючи на увазі крайні спроби скритикувати державу загального добробуту. Але до модної у даний момент філософії не слід ставитися надто серйозно, вважає мислитель. Вона прагне показати, що теорія держави загального добробуту і, разом з нею, великі ідеї моральності і гуманності виявляються насправді аморальною атакою на найбільш важливе право людини – право самовизначення, право бути щасливим або нещасливим у власний спосіб, що Кант захищав проти патерналізму.

Нові радикальні напади на патерналізм зазвичай спираються на думку Джона Стюарта Мілля, висловлену в есе "Про свободу":

"...єдиною метою, з огляду на яку людська спільнота має привід, індивідуально чи колективно, впливати на свободу дій будь-якого свого члена, виявляється самозахист. [...] Єдина ціль, для досягнення якої влада може бути правомірно застосована до кожного члена громади проти його волі, є запобігання шкоди іншим. Його власне благо, фізичне чи моральне, не є тут достатньою підставою. Його не слід примушувати силою, навіть коли б це було краще для нього, роблячи його щасливішим і будучи, на думку інших, більш мудрим чи навіть правильним¹³".

Наведений фрагмент приблизно відтворює кантівський принцип: будь-хто має вільно обирати власний шлях до щастя або нещастя. Таким чином, усяке патерналістське втручання засуджується як незаконне, коли воно не вмотивоване інтересами третьої сторони. Ніхто – ані родич, ані товариш, тим більше жоден державний орган або інституція (наприклад, парламент), ані чиновник чи роботодавець – не можуть претендувати на роль

¹³ Див. також повніший переклад відповідного фрагмента: "...Єдина мета, яка надає людству право в індивідуальному або колективному порядку втручатися у вільні дії будь-кого зі своїх членів, – це самозахист. Єдина мета, з якою може бути правомірно використана влада над будь-яким членом цивільної громади проти його волі – це запобігти шкоді для інших. Його власна користь, – фізична чи моральна, – не є для цього достатньою підставою. Він не може правомірно бути змушений діяти або утриматися від дії на тій підставі, що це краще для нього; що він стане від цього щасливішим; що на думку інших, такі дії є мудрими і навіть правильними" (Міл Д. С. Про свободу : Есе. / Д. С. Міл. – К. : Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2001. – С. 19).

погонича дорослої людини й позбавляти її свободи. Але це має силу лише доти, доки не опиняються у небезпеці інтереси третьої сторони.

Яким би беззаперечним не виглядав принцип Мілля, чи можна його серйозно використати задля захисту свободи дій якогось члена спільноти? Поппер схиляється до негативної відповіді на це питання, наводячи кілька доказових прикладів.

Один із них стосується заборони паління. Зрозуміло, за принципом Мілля нікому не можна заборонити палити задля власного задоволення. Та що з інтересами інших? Коли фахівці кажуть, що шкідливо – і навіть небезпечно! – вдихати дим сигарети когось іншого, хіба не зобов'язана держава забороняти паління там, де наявна третя сторона?

Багато обговорювалася з огляду на це і тема наркотиків. За принципом Мілля ясно, що будь-яка доросла і свідома людина має повне право з власної волі руйнувати себе через прийняття наркотиків, а держава не вправі відбирати у неї це право. Та хіба держава не зобов'язана попереджувати інших від створення подібної жахливої ситуації? І хіба вона не зобов'язана забороняти торгівлю наркотиками під загрозою найсуворіших покарань, як це справді часто робиться?

"Я приймаю принцип Мілля у такій формі, – зазначає Поппер. – Нехай кожен буде вільним бути щасливим або нещасливим у свій особливий спосіб тією мірою, якою це не створює загрози третій стороні; водночас, держава мусить застерігати непоінформованих громадян від того, щоб вони накликали на себе ризики, які не в змозі оцінити. Модифікований таким чином, принцип Мілля може зробити доволі скромний внесок у загально важливу критику держави загально добробуту" (р.78).

Поппер відзначає ще одну традиційну функцію держави, котру ігнорувати неприпустимо – національну оборону. У будь-якому сенсі це патерналістська функція, вона становить загрозу ідеї міні-держави. Більше за те, вона нагадує нам про ще одну, тісно з нею пов'язану функцію – зовнішню політику. Обидві зазначені функції тягнуть висновки, що ставлять під сумнів реальну досяжність міні-держави. Проте це не означає, що ми маємо відкинути ідею міні-держави: вона продовжує існувати як цінний регулятивний принцип.

Ані в принципі, ані з моральних міркувань справи не йдуть без патерналізму, – доходить важливого висновку Поппер. І

далі у підрозділі "*Права неповнолітніх дітей*" описує ще одну царину його дії.

Коли держава визнає право громадян бути захищеними поліцією від пограбувань, вона мусить також визнавати право дітей у разі необхідності у різні способи бути захищеними навіть від їхніх батьків. Це виглядає принципово патерналістськи. Раніше розглянута дихотомія "міні-держава або патерналістська держава" заміщується конструктивною рекомендацією: "не більше патерналізму, ніж необхідно з огляду на мораль". Після обговорення умовності переваг принципів міні-держави над засадами патерналістської держави, ми повертаємося до кантівського антидиктаторського правила, за яким не слід обмежувати свободу більше за те, без чого не можна обійтися.

Останні три розділи реферованого тексту порівняно короткі й сформульовані радше у вигляді тез. Перший із них має складну назву "*Проблема цивільної бюрократії піддається розв'язанню. Проблема військової бюрократії*".

Важливим пунктом будь-якої теорії не-тиранічної (і тому "демократичної") держави є проблема бюрократії, оскільки західні бюрократії виявляються "анти-демократичними", принаймні у розумінні цього терміна самим Поппером. Адже вони включають численних "маленьких диктаторів", які зазвичай не зобов'язані детально звітувати про свої вчинки і помилки. Видатний мислитель Макс Вебер був налаштований песимістично щодо цієї проблеми і гадав, що її ніколи не вдасться розв'язати. Натомість Поппер вважає, що "теоретично її досить просто вирішити, коли визнати наші демократичні принципи – і коли ми чесно прагнемо її вирішити" (р.79). Проте проблема військової бюрократії видається йому нерозв'язною.

Загроза необмеженого зростання невідповідної народіві військової влади є одним із резонів, чому Поппер покладає надії на всесвітній мир, який трохи нагадує "вічний мир" Імануїла Канта¹⁴. Він вважає при цьому, що слід з'ясувати відмінність *зацікавленості у мирі* від руху за мир. Ми мали б вчитися на власному досвіді: принаймні двічі цей рух за мир допомагав заохотити агресорів. Кайзер Вільгельм II очікував, що з пацифістських резонів Британія не наважиться вступити у війну на захист Бельгії, гарантом якої вона була. А Гітлер те саме вважав перед нападом на Польщу, якій Британія теж надавала гарантії безпеки.

Пафос передостаннього розділу "*Надія молоді*" полягає в тому, що, попри усі ва-

¹⁴ Див.: Кант І. К вечному миру / І. Кант. – М. : Моск. рабочий, 1989; Гулыга А. Кант. / А. Гулыга. – М.: Молодая гвардия, 1981. – С. 235.

ди і помилки, саме демократичний лад видається найприйнятнішим з усіх, що існують. Тому прийдешнім поколінням надії слід пов'язувати з ним.

Західні демократії – і особливо Сполучені Штати, найстаріша з демократій Заходу – є безпрецедентним успіхом, наголошує Карл Поппер. Цей успіх – результат великої важкої праці і напружень, великої доброї волі та численних творчих ідей у багатьох галузях. Завдяки цьому величезна кількість щасливих людей живе вільніше, комфортніше і довше, ніж будь-коли раніше.

Звичайно, одразу ж визнає Поппер, багато чого слід було б зробити краще. Найбільш важлива проблема у тому, що наші демократії не досить ясно відділені від диктатури більшості¹⁵. Але ніколи раніше в історії не було держав, де б люди мали змогу жити так вільно, маючи такий гарний рівень життя.

"Я знаю, багато хто поділяє таку думку. Я також усвідомлюю, що наш світ не позбавлений негативного боку: злочинність, жорстокість, наркотики. Ми вчинили величезну кількість помилок. І хоча більшість з нас вчаться зі своїх помилок, дехто залишається у їх полоні. Таким є світ: він ставить нам завдання. Ми здатні жити щасливо і у злагоді. Це слід казати вголос і ясно! Натомість кожен день я чую буркотіння і скарги на жахливий світ, у якому ми приречені жити.

Я вважаю, що поширення таких наклепів є найбільшим злочином нашого часу, оскільки це здатне позбавити молодих людей надії й оптимізму. У деяких випадках це призводить до суїцидів, наркоманії і тероризму" (р.80).

Останній розділ має назву "*Оптимізм і загроза засобів масової інформації*".

Це істина, що на Заході люди живуть у найкращому світі, який колись існував. Її легко перевірити і підтвердити, вважає Поппер. Ми не можемо припускати, щоб ця істина не проголошувалася, веде він далі. Але засоби масової інформації, які у цьому сенсі несуть найбільший тягар відповідальності, мають усвідомити, що здатні заподіяти і велику шкоду. Їх слід переконати чесно робити свою справу. Їх слід переконати бачити і говорити істину, усвідомлювати приховану небезпеку, яку вони самі становлять, розвивати самокритичність та спроможність виправлятися, що притаманне кожній здоровій суспільній інституції. Доти, доки вони не будуть діяти у цьому руслі, вкрай важко залишатися оптимістом.

III

Класичні, хоча почасти і не беззаперечні, міркування Карла Поппера видаються сьогодні вельми корисними принаймні з двох поглядів. По-перше, вони стимулюють усвідомлення складності й невикорінної суперечливості буття за умов реальної демократії з тим, щоб послідовно уникати як її ідеалізації, так і очорнення чи навіть демонізації. Обидві ці крайнощі дотепер стоять на заваді оновлення світогляду значної частини громадян України, що загрожує закриттям для неї "вікна можливостей" демократизації. По-друге, настільки ж відвертий, як і компетентний аналіз проблем та обмежень демократичного ладу не послаблює, а підсилює значення фундаментальної ідеї демократії. Знаходячи цілком адекватне висловлювання у парадоксальній формулі Уїнстона Черчілля "Демократія виявляється найгіршою формою урядування, за винятком усіх інших, які ще гірші", вона залишається викликом-дороговказом розвитку поставторитарних держав у ХХІ столітті. З огляду на це врівноважений оптимізм зрілого Карла Поппера неупередженої людині важко не поділяти – так само, як і розуміння природних труднощів утілення висловлених великим мислителем надій та необхідності постійних зусиль кожного з нас задля долання цих труднощів на усіх рівнях суспільного буття.

Стаття надійшла в редакцію 09.09.09 ■

¹⁵ Це важливий висновок із заперечення ототожнення демократії з "владою народу", особливо здійснюваною у диктаторський спосіб. Народ, більшість за певних умов теж можуть бути диктатором, тираном, деспотом – цю небезпеку відзначав ще Аристотель (див., напр.: Аристотель. Політика. – С. 407).